

Für Lajos: A berceli zenebona, 1784.
Kísérlet a történelmi pillanat megragadására.
Osiris – Mikrotörténelem, Budapest, 2000.

MILYEN (LESZ) A MAGYAR MIKROTÖRTÉNELEM?

A tiszamenti Bercel határában 1784 májusában a dinnyeföldek hollétén alaposan összeszólalkozott a falu két tekintélyes, helybenlakó földesura, Bessenyei Boldizsár és Olasz Lajos. A szavakat azonban tettek is követték, és a hatalmas termetű Besse-nyei-fiú – parasztjai segédletével, akik „lehúzták” Olaszt – olyannyira megverte köz-nemes társát, hogy annak „teste két hét múlva is olyan volt, mint a fekete posztó és fekütt is belé eö kegyelme”. Für Lajos könyve arra vállalkozik, hogy kibontsa mind-azt, ami a megyére szóló zenebona háttérét képezi, s érthetővé teszi a felcsapó indu-latokat. A történészi rekonstruáló munka során hamar kiderül: nem egyedülálló esettel van dolgunk, s a verettetés a földesurak közötti összetűzések sorozatába il-leszkedik. A konfliktus gyökerei mélyen nyúlnak a 18. század végi helyi társadalom szövetébe, s mindez azzal kecsegtet, hogy az eset kapcsán ilyen-olyan okból születő iratanyag láthatóvá teszi – amint a talajfúró a földszelvényeket – ennek a társadalom-nak a mélyrétegeit (ha még élhetünk ezzel a geológiából elszármazott metaforával, bár megeshet: máris visszaéltünk a mikrotörténelem intencióival).

Felteszem, Für is így vélekedett, s ezért hivatkozik a *mikrotörténelemre*, mint kö-vetni kívánt történészi eljárásra. Erről ugyanis közkeletű vélekedés, hogy egyedi ese-tek szinte mikroszkopikus vizsgálatával kívánja feltárni egy adott társadalom műkö-dését. Ehhez az alapálláshoz ugyanakkor egy sor, részben csak az olasz historiográfiai környezetben, részben azonban általában is értelmezhető elméleti állásfoglalás tartozik. Talán nem érdektelen megvizsgálni, hogy *A berceli zenebona* miként viszo-nyul ezekhez. Éppen ezért, a könyv rövid bemutatása mellett, szokásom szerint, el-sősorban historiográfiai kérdésekre koncentrálnék, és különösképpen a könyv mé-lyén meghúzódó elméleti előfeltevésekkel kapcsolatban tennék néhány megjegyzést. Annál is fontosabbnak tekintem ezt, mert az Osiris kiadó „Mikrotörténelem” soro-zatának lényegében első hazai termékét kaptuk kézhez. Első, mert a második kiadá-sát is megérő Elefánthy-sagától ebből a szempontból eltekintenek, hiszen az akkori „Mikrotörténelem” sorozat szerkesztési elvei mögött, az első kiadás idején, koránt-sem volt kitapintható az a körültkintés – a külföldi tapasztalatokat is figyelemmel kísérő tekintet –, amellyel a mostani készül. Gondoljuk csak meg: legjobb tudomá-som szerint a már jó pár éve szünetelő olasz „Microstorie” sorozaton kívül egyedül Magyarországon indult hasonló címmel könyvsorozat – egyébként a két sorozat kö-zött komoly hasonlóság mutatkozik, hiszen a magyar szerkesztők részben a „Mi-crostories” keretében megjelent munkákat válogatták ki (például David Sabeau, Gio-vanni Levi, vagy Natalie Z. Davis könyveit). Ráadásul a kiváló Fügedi Erik – leg-alábbis jegyzetapparátusa szerint – nem sok mindent tudhatott arról az irányzatról,

amit manapság mikrotörténelemnek nevezünk. Für Lajos ellenben tudatosan ahhoz tartozónak vallja könyvét. Szimbolikus helyzetű műről lévén tehát szó, lássuk, mire (lesz, lehet majd) képes a magyar mikrotörténelem.

A könyv két részre, és részenként négy fejezetre tagolódik. Az első meglepetés rögvést az első rész címénél éri az olvasót: *A színjáték színtere és szereplői*, olvas-suk. A szóhasználat akarva-akaratlanul előhív egy elméleti viszonyítási pontot. Hamar kiderül azonban, hogy szó sincs a társadalmi dráma elsősorban Victor Turner nevéhez kapcsolódó elméletéről. Ott ugyanis a kulturális egészként értett hagyomány diktálta szerepek szerint végletekig ritualizált cselekvésekkel leírható térben tűnik értelmezhetőnek a társadalmi világ, emitt azonban nem leljük nyomát ilyesfajta koherencia feltételezésének. A szóhasználat talán Für alapvető tézisében leli meg magyarázatát. A hatalmaskodások sorozatának leírásakor olvashatjuk, hogy ilyenkor általában „[...] Bessenyei Boldizsár mögött pillanatok alatt összetoborozható csapat sorakozott fel. Az ún. atrocitások tehát ott helyben tulajdonképpen mintegy széles körű, mondhatni társadalmi méretű megmozdulásoknak, vállalkozásoknak is tekinthetők” (19). Nem két család személyes gyűlölködéseként érthető meg tehát mindaz, ami a dinnyeföldeken, később az elgázolt kukoricaföldeken és az ártéri erdőkben történt (ezek a Bessenyeiek, Boldizsár és György Olasz-ellenes hatalmaskodásainak helyszínei), hanem az egész falusi társadalom szerveződésének felgöngyölítésével. S innentől a szerző azon dolgozik, hogy minél több aspektusból világítsa meg az esetet, megtalálja a megfelelő kontextusokat. Mindezekkel felszerelve értelmezi újra, most már közítéletként, a dinnyeföldi veretést a kötet záró fejezetében.

Az első, klasszikus társadalomtörténeti lépés: a társadalmi struktúra, a tulajdon és birtokviszonyok tisztázása. Az elemzés itt két forráscsoport: a József-kori népszámlálás és a Mária-Terézia korbeli urbárium adatainak az összeolvasására támaszkodik. És itt éri a második meglepetés az olvasót. Kiderül, hogy az iratok, amelyek a korabeli állami reprezentációját adják ennek a falunak, egymásnak teljesen ellentmondóak, s a különbségek megmagyarázhatatlannak tetszenek. Az úrbérrendezés idején felvett adatokról – éppen előállításuk mikéntje, vagyis az ideális terület és a leosztás miatt – persze eddig is sejthető volt, hogy nem adnak hiteles képet a társadalomszerveződésről. Mégiscsak elgondolkodtató, hogy a birtok- és tulajdonlasi struktúra ilyesfajta szövevényes hálózata, amit tovább bonyolít a határhasználat rendje, az évenkénti újraosztás, illetve a különféle státusú és jogállású paraszti elemekre nehezedő terhek szabályozatlan volta – hogy mindez még csak köszönő viszonyban sincs azokkal a fogalmakkal, amelyekkel eleddig a társadalomtörténet-írás megközelíthetőnek vélte ezt a problematikát. Így sor kerül néhány közkeletű feltételezés cáfolatára is: világossá vált, hogy a földesúri majorkodás és a jobbágyok száma között nem állapítható meg olyan összefüggés, amit korábban tételeztek; az is megállapítható, hogy a helyi közügyekbe való beleszólás nem feltétlenül kapcsolható a birtokolt földterület nagyságához. Az is nyilvánvalóvá lett, hogy komoly hozadéka volna az úrbérrendezés folyamatának körülményei, az ezzel járó konfliktusok és egyezkedések kutatásának. Különösen

fontosnak tekinthetők ezek a romboló gesztusok! A mikrotörténelem egyik legnagyobb hozadéka más nemzeti történetírásokban is maga az elbizonytalanítás volt: elsősorban a spontán elfogadott elemzési kategóriák gyengítéséről, kiüresítéséről van szó. Mindez persze hiábavaló lenne, ha nem kínálnának helyette másikat: és ebben a tekintetben érzem kicsit féloldalasnak a szárnyait bontogató magyar mikrotörténetet.

Minden történeti diskurzusnak időben döntenie kell tételezett céljairól, és persze azokról a fogalmakról, amelyek segítségével ez kivitelezhetőnek tűnik. Für könyve, alcíme szerint is, „kísérlet a történelmi pillanat megragadására”. Ennek a döntésnek a korrolátuma, hogy a könyv elsősorban a két (három, ha Györgyöt is számoljuk) főszereplő alakjára és motivációira koncentrál. Látnunk kell azonban, hogy Für könyvében más a státusa az élethelyzetek rekonstruálásának, mint az a mikrotörténelem olasz szerzőinél tapasztalható. Nem igazán szerencsés, hogy némi rankei felhangja van ennek a „pillanatnak”; de sokkal inkább az a probléma, hogy a rekonstruáló munka Für könyvében finalitás, míg másutt sikerrel tették a történeti világ modellálásához vezető úttá. Ehhez azonban az esetek többségében a módszertani individualizmust a racionális döntések elméletével kellett kombinálni. Ez elsősorban azt jelenti, hogy a történész a taktika és a stratégia fogalmában gondolkodik. A racionális cselekvésemélet nem jelenti szükségképpen a *homo oeconomicus* klasszikus elméletének elfogadását, ami felettébb kérdéses volna egy 18. századi paraszti társadalom esetében. A szubsztantivizmus, aminek legeredetibb képviselője minden bizonnyal Polányi, nem gazdasági természetű preferenciák hierarchiáján (státus, társadalmi viszonyok stb.) nyugvónak tételezi a társadalmi döntéseket. Az elmélet mögött ott áll a feltételezés, hogy a kutató képes feltárni a tanulmányozott szubjektumok preferenciáinak hierarchiáját. Megfelelő források bevonásával azonban a cselekvők választásai körül helyreállítható a gazdasági és társadalmi rendszer kényszereinek kontextusa, és mikroszinten felállítható a lehetőségek társadalmi eloszlása. Mindennek rendkívüli előnye, hogy megvitatható. Ennek elvész a lehetősége, ha az egyéni habitusok, sorsok és szándékok fogalmainál marad az elemzés. Mindennek fényében nem tűnik igazán szerencsésnek a pillanat számára biztosított kitüntetett szerep.

Für a társadalmi világgal valóban csak háttérrel foglalkozott: mint írja, a „pillanat arculatát nem a jobbagyok és szellemek formálták”. Ezek után igen hosszan, majd a szöveg harmadán a két nemesi család előtörténetének és eltérő társadalmi stratégiájának az elemzésre vállalkozik. (Für nem használja ezt a szót, de mi másnak tekinthetnénk a magukat testörkődésre adó testvérek életpályáját, mint egy, az Olaszétól gyökeresen eltérő, elsősorban nem a földvagyon gyarapítására koncentráló stratégiának, amely mindazonáltal megbukott? E tekintetben hasznos volna a testőrséggel, mint társadalmi stratégiával foglalkozni). A köznemesi „minőség” meghatározása elsősorban a Bessenyei-család anyagi helyzetének feltérképezésén keresztül zajlik: így több megyére kiterjedő birtokrendszerének, az osztozkodásnak és a család hitelügyeinek a megyei deputáció iratanyagára, illetve a Boldizsár és György beadványára támaszkodó bemutatását kapjuk. Olasz uram birtokszerző politikájával viszont elérkezünk az

egyik olyan konfliktushoz, amely a falu jobbágyi és nemesi lakóinak nagyobb részét szembe fordította a Bercelre nősülő köznemessel. Ennek eszköze – az új telkek létrehozásán kívül – a robotoltatást rendkívül következetesen és keményen kihasználva, elsősorban a majorkodás kiterjesztése volt. Sikeréről mi sem tanúskodik jobban, mint az Olasz család vagyonáról különböző időpontokban készített inventáriumok: ezek egy tárgyi környezetében, javaiban komolyan gyarapodó család képét rajzolják elénk. A majorságként kezelt földek kiterjesztése azonban alapjaiban forgatta fel a határ használatának kialakult rendjét, amelyre a falu lakói életvezetésüket felépítették. S mivel Olasz hatalmaskodásai is többnyire a mezei munkákhoz kapcsolódnak, minden bizonnyal a könyv egyik legfontosabb dimenziójáról van szó.

Éppen ezért öröndetes, hogy Für végig nagy teret szentel a Rétság és általában a szabolcsi, bihari területek földrajzi valóságának, mindazoknak a tényezőknek tehát, amelyek elsődlegesen meghatározzák a rájuk települő technikai-termelési módozatokat. A földhasználat szokásos rendjére találunk utalásokat a földbirtoklás módozatait taglaló részben is, ám a rendszer – méghozzá igencsak szigorú rendszer – működését az *Ártéri agrárvilág* című fejezetben láthatjuk a maga teljességében. Az ártéri gazdálkodás jellegzetességei, illetve éppen ennek a megváltoztatásán munkálkodó akarat közvetve-közvetlenül (hiszen elsősorban nem a dinnyéről volt szó, hanem a nyomásos gazdálkodás felborításáról) a zenebona előzményének is tekinthető. Pontosabban: ez egyike azoknak a kontextusoknak, melyekben jelentést kap a dinnyeföldi veretés. Nem mellékesen jegyezném meg, hogy a térre, annak természeti-kulturális felépítésének szentelt kitüntetett figyelem az olasz mikrotörténelem egyik fel nem tárt komponense. S éppen a társadalmiságra gyakorolt elementáris hatása az, amit gyakran a központba emelve jutottak el a praxis, a gyakorlat – már rendkívül megterhelt – fogalmának az átdolgozásához. Ez a mikrotörténelem esetében elsősorban egy művelési mód történetét jelentette, amit aztán helyi kontextusba lehet helyezni: így a művelési mód köré szerveződő csoport vagy közösség kerül az elemzés középpontjába. E tanulmányok azonban mindig a gyakorlat kollektivizálódásának folyamatára futnak ki, vagyis a társadalmi viszonyrendszerek kibontását célozzák – s ekkor már igen messze vannak a módszertani individualizmustól. Sokkal inkább egy kultúra rekonstruálásáról van szó, a társadalmi gyakorlatok inventáriumán keresztül. Egy ilyesfajta kiindulópont itt is kitűnő alapot nyújthatott volna – és bizonyos tekintetben nyújtott is – a paraszti viselkedés és ellenállás technikáinak a felkutatásában, értve ezalatt a sajátos gazdálkodás fenntartásában érdekelt magatartást. A konfliktus lényege, hogy eleve kicsi a faluhatárból nyomásos művelés alá fogható terület. Mindez az ártéri fekvésnek köszönhető, annak, hogy a határ jelentős kiterjedésű területei az év mezőgazdaságilag legfontosabb hónapjaiban gyakorta víz alatt állnak, vagy megközelítésük rendkívül nehézkes. A kevés hasznosítható földön viszont rendkívül kötött művelésrend honosodott meg, törekeny egyensúlyt tartva a nyomásos gazdálkodásba bevont területek, illetve a legelők között. Olasz Lajos ezt borította fel, mikor legelőket töretett fel, kukoricát vetetett az ugaroltatott földekbe, vagy éppen a határba helyezte a dinnyeföldeket. Für utal rá: mindez annak az évszázados folyamatnak egyetlen epizódja, amely a 19. század második felére gyökeresen alakí-

totta át az agrártársadalmat. A viselkedésformák és stratégiák vizsgálata szempontjából sokat ígérő téma lehetne (talán egy kicsit több forrást bevonva, ha szerencsés helyzetben vagyunk) a 18. századi sikernövény, a kukorica térhódításának története. Az újdonság társadalmi fogadtatása, elterjedésének-elterjesztésének története, egy mikro-közösség szintjén vizsgálva sok tanulsággal szolgálhat a tanulmányozott társadalom felépítésével kapcsolatban is.

Amíg igen komoly erőfeszítéseket tesz Für Lajos arra nézvést, hogy meghatározza azt a társadalmi világot, amelyben a berceli zenebona lezajlott, úgy tűnik, mégis elmaradt az így feltárt elemek modellekké szervezése. Tudjuk-e most már, hogy a szomszéd faluban, ahol nem Bessenyei Boldizsár és György, másrésről nem Olasz uram lesz a főszereplő, milyen faktorok mentén kell majd elképzelnünk a társadalmi mikro-eseményeket? Éppen ott mutatkozik némiképp gyengének a több tekintetben kiváló részletelemzésekkel szolgáló könyv (ilyenek tekintem az ártéri agrárvilággal foglalkozó fejezetet, és a földbirtoklás szövevényes ügyeivel, az urbárium kapcsán felvetődő problémákkal foglalkozó részeket), ahol a más történetírói hagyományból érkezők jó érzékkel – ám az olasz mikrotörténeti programot részben félreérve – mégis rátalálnak a mikro-elemzésekkel kapcsolatos problémákra. Ebben persze nem siet a segítségére a hazai történetírás: fájdalmasan hiányoznak azok a munkák, amelyek eligazíthatnának például abban a kérdésben, hogy a vallási-felekezeti élet mit is jelentett a kor emberei számára, mi volt ennek a *tartalma*? Fontos ez, hiszen a konfliktus vallási dimenziójáról eddig nem ejtettünk szót. Pedig Olasz Lajos egy túlnyomórészt protestáns közösségben volt eltökélt katolikus nemesember. Letelepedése után nem sokkal összetűzésbe keveredett a pappal, s évekig munkálkodott elűzetésén. Kettejük konfliktusa források hiányában és nem ismerve a vallási közösségek belvilágát, működését – lényegében feltárhatatlan. Mikor a szerző összegzi a rendelkezésére álló fegyverzetet, amellyel felvértezve a zenebona újraolvasására indulhat, hasonló megállapításokat kénytelen tenni a hagyományos hármastagolás – vallási-felekezeti, társadalmi, gazdasági – másik két elemével kapcsolatban is. Nem ismerjük a „paraszti lét antropológiáját”, sem a gazdasági élet olyan tartalmait, ami például a birtoklás rendjét szabályozta.

Ha a magyar mikrotörténelem a későbbiekben – néhány elkerülhetetlen elméleti-módszertani döntés meghozatalával – kitölti a történeti világ érthetőségén tátongó lukakat, akkor majd jogosan mondhatjuk, visszatekintve, Für Lajos könyve valódi fordulatot hozott a hazai társadalomtörténet-írásban.

Für Lajos: *A berceli zenebona*, 1784.

Kísérlet a történelmi pillanat megragadására.

Osiris – Mikrotörténelem, Budapest, 2000.

IRODALOMTÖRTÉNETI MEGJEGYZÉSEK

Für Lajos – meggyőződésem szerint: nagyon fontos – könyve megérdemli, hogy tanulságait minél több oldalról próbáljuk meg átgondolni. Tekintettel arra, hogy ez a tanulmány az első olyan, magyar anyagot feldolgozó monográfia, amely magát tudatosan a mikrotörténelemben tartozónak tekinti (vö. magának a szerzőnek a megjegyzésével: 7), mi több, a mikrotörténelem magyarországi kolportálásán fáradozó sorozat szerkesztői is beillesztendőnek gondolták mint eredeti magyar munkát könyvsorozatukba, ennek a kezdeményező szerepnek messzeható módszertani és szemléleti következményei lehetnek. Ezzel pedig több tudományterület felől is érdemes számotvetni – s úgy vélem, *A berceli zenebonáról* az irodalomtörténet-írásnak is lehet érdemes mondani. Tudatában vagyok ugyan annak, hogyha irodalomtörténészként interpretálok a könyv megállapításait, akkor nem a monográfia leginkább centrálisnak tűnő kérdésvonaljaiból közelítem meg az értekezést, s ezért szeretném elkerülni még a látszatát is annak, mintha saját, talán partikuláris, de legalábbis speciális szempontjaim abszolút mércét jelentenének. A könyv módszertanának és eredményeinek végiggondolásából azonban fontos tanulságok adódhatnak az irodalomtörténet számára is – ám talán a történetírás számára sem tanulságok nélkül való néhány következtetés levonása; arról nem is beszélve, hogy *A berceli zenebona* egyik mellékszereplője mégiscsak Bessenyei György – ilyenformán pedig a monográfia óhatatlanul, mi több, tudatosan is érintkezik az irodalomtörténettel.

Für Lajos könyve azonban – meglepő módon – nagyon kevésbé vet számot a Bessenyeire vonatkozó szakirodalom újabb fejleményeivel. Tünetértékű, hogy a szerző az egyik jegyzetben a mértékadó Bessenyei-szakirodalom felsorolása helyett az olvasót Gálos Rezső monográfiájához utasítja (400) – márpedig ez a valóban igen értékes könyv 1951-es(!). Ha pedig a szerző úgy véli, hogy egy félév-százada megszületett irodalomtörténeti monográfia kielégítően tájékoztat a szakirodalom állásáról, akkor értelemszerűen az utóbbi ötven év átalakuló Bessenyei-képének számos lényeges vonatkozása kívülrekezd a monográfia szemhatárán. Ez pedig azért sajnálatos, mert bizonyos pontokon – bár nyilván nem a leginkább központi kérdések tekintetében – jelentősen deformálta magát a gondolatmenetet is: a szerző ugyanis így rendkívül árnyalt és sokrétű forráselemzéseit folyamatosan egy alapvetően 19. századi, romantikus szemléletből táplálkozó Bessenyei-vízióval hangolta össze, ráadásul úgy, hogy tudatában sem volt eljárása problematikusságának. Az alábbiakban hoznék néhány példát arra, hol és miben torzította mindez a monográfia következtetéseit.

A leginkább megoldatlanul hagyott (pontosabban: rosszul megoldott) kérdés Besenyei György katolizálásának a kezelése. Nem tudom elhallgatni azt a benyomást, hogy ezen a ponton mintha a szerző protestáns elfogultsága fölülkerekedett volna az esemény pontos történeti kontextusát megérteni kívánó szándékán. Különben nem lenne magyarázható az a beállítás, amely a katolikus hitre való áttérést mentetni (de inkább: kárhozható) való hibának, botlásnak minősíti; hiszen amikor Für Lajos az egyik jegyzetben a kérdésről Gálos Rezsővel vitatkozik, így fogalmaz: „...csupán arra nem ad magyarázatot [ti. az egész eddigi szakirodalom – Sz. M.], hogy a pap- és egyházgyűlölő, a rációt dicsőítő, a materializmussal kacérkodó, fölvilágosult deista író akkor miért választotta a racionálisabb, világiasabb, a presbiteri rendszer révén »demokratikusabb« református vallási felekezet helyett a sokkal misztikusabb, »klerikálisabb«, hierarchikusabb, papcentrikusabb katolikus vallást és egyházat» (456). Sőt, máshelyütt azt is olvashatjuk: „Mert a zászlót, ha már mindenképp elégünk van és nem bírjuk tovább, ott lehet hagyni – de cserbenhagyni, az ellenfélhez átállni, átpártolni mégiscsak bűn, mégiscsak árulás” (295). Ez a retorika, amely bünt és árulást emleget, a katolicizmust „ellenfél”-nek minősíti és eleve adott értékkel ruház föl bizonyos felekezeteket, ráadásul úgy, hogy az összehasonlításból mindenféleképpen a reformátusság kerüljön ki győztesen (lásd a fenti idézet „demokratikuság” versus „hierarchikuság”, „papcentrikusság” ellentétpárját!) egy rendkívül egysíkú katolicizmus-értelmezésből fakad. Ennél azonban komolyabb probléma az, hogy ez a megközelítés történetileg is tarthatatlan, hiszen monolit tömbként értelmezi a 18. századi katolicizmus számos lelkiségi mozgalommal is tarkított világát. Ilyenformán a szerző számításba sem veszi a reformkatolicizmus 18. század közepi mozgalmát, noha Kókay György tanulmányai, amelyeket Für Lajos monográfiája sajnos nem hasznosít, már hosszú idő óta rendkívül meggyőzően érvelnek amellett, hogy Besenyei számára ezen mozgalom legfőbb európai alakjának, az olasz Lodovico Antonio Muratorinak az életműve fontos tájékozódási pontot jelentett. Ráadásul Besenyei 1779. augusztus 15-én a bécsi Karlskirchében éppen annak a salzburgi érseknek, gróf Hieronymus Colloredónak kezébe tette le a katolikus hitvallást, aki szintén Muratori követője volt (Kókay vonatkozó tanulmányainak új, összegyűjtött kiadása: Kókay 2000: 9–53). Az irodalomtörténeti szakirodalom újabb fejleményeinek figyelembe vétele tehát lehetővé tette volna, hogy ebben a kitűnő monográfiában megjelenhessen egyáltalán a katolikus felvilágosodás problematikája, s ezáltal elkerülhető lett volna annak a szintén meglehetősen régi, de nem túl meggyőző sémának az átvétele, amely szerint kizárólag külső okokkal magyarázhatjuk Besenyei felekezetváltását – ennek a szemléletnek ugyanis az a következménye, hogy Besenyeit katolizálása alkalmával kizárólag haszonszerzési célok vezette személyiségnek látjuk, mindenféle spirituális irányultság föltételezését mellőzve. Csakhogy egy ilyen súlyos, a személyiségkép alapjait érintő ítélethez nincsen elegendő forrásunk, ráadásul Besenyeinek és a katolicizmusnak a kapcsolatáról szólván azért azt sem szabad elfelejteni, hogy Besenyei már 1772-ben, tehát katolizálása előtt hét évvel lefordította P. Jordan Simon Ágoston-rendi szerzetes Prágában tartott prédikációját Jézus Krisztus istenségéről, s ez a könyv névtelenül meg is jelent (Kolár–Husová 1990). Ha pedig

párhuzamképpen a korszak felekezetváltásait s ezek egykorú megítélését is bevonjuk a kérdés vizsgálatába, talán még tovább árnyalhatók a következtetések: mert hiszen Bessenyei közeli barátja és író társa, az egykori testőr Barcsay Ábrahám is katolizált 1779-ben, noha neki nem voltak olyan konfliktusai a református egyházzal, mint amilyenekkel Bessenyeinek kellett szembenéznie református ágensként, s amely konfliktusokkal Für Lajos kielégítően magyarázni véli a katolizálást. Természetesen nem állítom, hogy a korabeli katolikus megújulási mozgalmakkal való számvetés *önmagában* feltárhatja Bessenyei ezen fontos döntésének lelki mozgatórugóit; abban azonban bizonyos vagyok, hogy a jelenséghez másféle kontextus is hozzárendelhető, sőt hozzárendelendő, mint amelyet Für Lajos könyvében olvashatunk.

A másik érzékeny pont Bessenyei György Bécsből való hazatéréseinek a megítélése. Für Lajos egyetértőleg idézi az egyik jegyzetben a Bécsből való távozást drámai fordulópontként értékelő irodalomtörténeti monográfiák vonatkozó részleteit (401) – sőt, később hosszasan ecseteli is az „ingergazdag” világ kihívásait „ingerszegény” környezetre cserélő nagy egyéniség megkeserülésének történetét (474). Csakhogy itt korántsem megkérdőjelezhetetlen tényekről van szó: ez a – meglehetősen reflektálatlanul átvett – beállítás a Toldy Ferenc-i koncepcióból eredeztethető irodalomtörténeti narratíva drámai „jelenetezéséből” fakad. Semmiféle forrásunk sincs ugyanis arra, hogy a hazatérő Bessenyei motivációját vagy lelkiállapotát megragadhasuk: sem levelezés, sem napló, sem egykorú följegyzés, sem hitelt érdemlő későbbi visszaemlékezés nem áll rendelkezésünkre – ilyeneket természetesen Für Lajos sem idéz, hogyan is tehetné. Magyarán: fogalmunk sem lehet arról, hogy Bessenyei szomorú volt-e Bécs elhagyása miatt, vagy sem. Ezen a ponton tehát legalább olyan finom, mikrotörténeti léptékű elemzésre lenne szükség – a hagyományos narratívához való igazodás helyett –, mint amilyenre éppen Für Lajos könyve ad példát a berceli „zenebona” kapcsán. Számításba kell ugyanis venni azt, hogy Bessenyei testvérei, így pl. *A berceli zenebona* egyik főszereplője, Boldizsár, teljesen természetes folyamatként élték meg a hazatérést (már amennyire ez egyáltalán megítélhető), mint ahogy számos más, egy ideig a testőrségben szolgáló köznemes is – legalábbis a szakirodalom soha senki más esetében nem szokta föltelelni, hogy a Bécsből való hazatérés és a köznemesi életformába való visszailleszkedés trauma lehetett volna. Föltehetjük tehát azt a kérdést, amelyet Für könyve nem tesz föl: volt-e realitása annak egyáltalán, hogy egy birtokkal rendelkező magyar köznemes huzamosan Bécsben éljen. Ehhez párhuzamként nyilván végig kellene gondolni legalább Báróczi Sándor életét, aki valóban Bécsben telepedett le, miután a gárdából leszerelt, kitöltvén a teljes szolgálati időt – csakhogy nem szabad elfelejteni, hogy Báróczi sorsa nem a normalitást, hanem a szabálytalant mutathatja meg.

Míndez természetes módon vezet át ahhoz a kérdéskörhöz, amelynek újragondolása igencsak időszerű lenne, különösen Für Lajos könyvének fényében. A Mária Terézia fölállította nemesi testőrség elvégzendő társadalomtörténeti elemzése ugyanis azzal kecsegtetne, hogy megfordul végre az eddig szokásos logika: mind ez idáig az ún. testőrírók (Bessenyei György, Báróczi Sándor, Barcsay Ábrahám, kisebb részben Czirjék Mihály) jelenségéből próbáltuk megérteni a testőrséget, noha talán logiku-

sabb lenne a tipikus testőri életpályák felől interpretálni a főttebbi speciális ambíciókat. Innen nézvést lehetne megérteni azt is, az egyes személyek életében milyen szerepet tölthetett be a Bécsben eltöltött időszak: mi befolyásolhatta például azt, hogy az egyes vármegyék kiket delegáltak a testőrségbe, milyen arányban léptek át innen a tényleges katonai szolgálatba vagy éppen mi indokolhatta az idő előtti leszereléseket. Csak ilyenformán remélhetünk választ arra, amit Für Lajos így fogalmazott meg: „Mégis elgondolkoztató: mi mindennek kellett megtörténnie, lejátszódnia a látható világ színpadán, és még inkább: a lélek (a lelkek) belső rejtekében, mai fogalmat használva: a magyarságtudatban (alig fél évszázad alatt!) ahhoz, hogy a kurucos ügyekben igencsak elkötelezett elődök fia-unokája ilyen buzgó igyekezettel küldje gyermekeit a bécsi testőrségbe.” (81) A dilemma ugyanis valóban érdekes, csak a kérdés – megítélésem szerint – nincsen eléggé pontosan megfogalmazva: számomra nem sejlik föl itt akkora ellentét, mint amekkorát az idézett megjegyzés sugall, hiszen a Béccsel való szembehelyezkedést talán több joggal lehet egy speciális történeti-politikai helyzet függvényének tekinteni, mintsem időtlenül ható mentálisbéli tényezőnek.

Für Lajos Bessenyei jellemzésekor mechanikusan alkalmaz olyan sémákat is, amelyeket az újabb irodalomtörténeti szakirodalom már alaposan megcáfolt. Ha az írórt mint „a nemzeti újjászületés első magános hírnökét” említjük (81), vagy az 1772-es esztendőt, az *Ágis tragédiája* című dráma megjelenésének évét mint „irodalmi berobbanást” aposztrofáljuk (83), akkor voltaképpen egy az egyben a magyar irodalmi fejlődésnek ahhoz a romantikus paradigmájához igazodunk, amelyet Toldy Ferenc munkált ki (erről a problémáról lásd Bíró 1994: 7–12). Toldy számára ugyanis éppen a reformkor magyar irodalmának mint tetőpontnak a meghatározásához volt fontos a 18. század végi irodalmi jelenségek leírása; ezért is állította be ezt az irodalmiságot kezdetként – ráadásul azért minősítette „a nemzeti újjászületés” fázisához tartozónak, mert az ő felfogásában a magyar nyelvű irodalmi működés jelensége volt a legfőbb struktúraképző tényező. Ennek a sémának azonban igen kevés köze van ahhoz a történeti kontextushoz, amelyben Bessenyei életműve létrejött – igen beszédes viszont Toldy irodalomfelfogására nézve. Toldy egyébként ezt a koncepciót jóval kevesebb anyag ismeretében alkotta meg, mint amely azóta a rendelkezésünkre áll; csak egyetlen, látványos példát említve: Bessenyeinek mint a magyar nyelvűség hőroszának a képzete anélkül jött létre, hogy ismeretes lett volna Bessenyei 1781-es német nyelvű folyóirata, a *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* (az azonosításról lásd Kókay György tanulmányát: Kókay 1983: 9–20). Arról nem is beszélve, hogy az újabb magyar irodalomtörténet-írás (már a Spenótnak csúfolt, 1965-ös akadémiai irodalomtörténet Tarnai Andortól származó fejezeteiben is!) az új irodalmi korszak kezdetét inkább az 1740-es évekre teszi, s semmiképpen nem a pontos nyitányt jelentő 1772-re.

Ugyancsak reflektálatlanul átvett képzetre utal Für Lajos könyvének a következő mondata is: „Szinte mindenkitől elhagyatva, szívfacsaró magány, a remetelét néma csendje vette körül [ti. Bessenyeit Pusztakovácsiban, 1787 után – Sz. M.] – de mégis írt és írt.” (85) Itt Bessenyei egyik kései művének, *A bihari remetének* az erőteljes ön-

stilizációja köszön vissza (a mű mértékadó kiadása: Bessenyei 1986 – Für nem erre hivatkozik egyébként), anélkül, hogy mindezt a szerző szembesítette volna például Bessenyei vármegyei aktivitásának tényeivel: ebből a szempontból igen tanulságos megneézni Csorba Sándor – a Für könyvével párhuzamosan megjelent – monográfiájának az adatait (Csorba 2000: 93–226). Innen jól látszik, hogy a saját magát egy szépírói stratégiával megalkotott, értekező prózai művében „remetének” feltüntető nemesember rendkívül tevékeny közéleti munkásságot fejtett ki életének ebben a szakaszában. Arról nem is beszélve, hogy az irodalmi működésnek az a fajtája, amelyet hajlamosak vagyunk Bessenyei esetében tragikus hangoltságú korlátozottságnak látni, hiszen az író a megjelenés reménye nélkül alkotott számos nagyterjedelmű művet, a 18–19. században is bevett válfaja volt a műkedvelő, azaz nem írói életformával párosult alkotói törekvéseknek. Megítélésem szerint tehát nem a kéziratok művek létrehozása a magyarázandó jelenség (ez ugyanis tipikus), hanem az, hogy Bessenyei a kéziratok egy részét a sárospataki református kollégiumra bízta, s nem a családjára (Bessenyei végrendeletéről egyébként lásd Csorba 1998). Ez a gesztus ugyanis már a művek megőrzésének igényét mutatja, valamint azt, hogy Bessenyei lehetséges és reménybeli olvasóinak nem a család tagjait, hanem a tágabb, virtuális publikumot kívánta.

S ha már az azóta rendelkezésünkre álló, újabb Bessenyei-szakirodalom eredményeit említettem: Für Lajos nem hasznosította a Bessenyei művek kritikai kiadását sem, pedig akár az idézetek forráshelyeként, akár a szövegkiadások keletkezéstörténeti, kiadástörténeti kommentárjaiként igen fontos és jól használható könyvsorozatról van szó. Talán segített volna Bessenyei és báró Grassné viszonyának pontosabb megértésében (vö. 453), ha Für fölhasználja Mályusz Elemér posztumusz tanulmányát, amely ennek a kérdésnek van szentelve (Mályusz 1994).

Természetesen tudatában vagyok annak, hogy mindaz, amiről az eddigiekben írtam, Für Lajos monográfiájának kevésbé lényeges elemeihez kapcsolódik csupán, hiszen *A berceli zenebona* főszerzője Bessenyei Boldizsár, s nem Bessenyei György. Nem kívántam hibajegyzéket sem összeállítani, annál is kevésbé, mert Für Lajos munkáját kiemelkedő jelentőségűnek gondolom – ha szabad illet mondanom: számomra ez a szerző főműve. Abban is biztos vagyok, hogy az anyag feldolgozásának módszertana rendkívül sok tanulságot hordoz az irodalomtörténet-írás számára. Mindazonáltal mégsem fölösleges sorra venni azokat a pontokat, ahol egy ilyen kiváló mikrotörténeti monográfia is elmellőzi az irodalomtörténetnek azokat az eredményeit, amelyeknek a felhasználásával saját következtetéseinek hatókörét növelni tudta volna. Túlságosan gyakori ugyanis az, hogy történészek és irodalomtörténészek – miközben érdeklődésük iránya között talán nincsen is jelentős különbség – mit sem tudnak mindarról, amit a másik terület ismeretanyagából beépíthetnének saját kutatásaikba. Ez a rövid jegyzet legyen szerény kísérlet arra, hogy megkíséreljük összefogni azt, ami összetartozik: Für Lajos könyve kapcsán ugyan, de elsősorban nem *A berceli zenebonának* szóló kritikaként.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bessenyei György 1986: *Prózai munkák 1802–1804*. Sajtó alá rendezte: Kókay György. Budapest, (Bessenyei György Összes Művei)
- Bíró Ferenc 1994: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest
- Csorba Sándor 1998: Bessenyei végrendelete. In: Csorba Sándor–Margócsy Klára (szerk.): *A szét-szórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei életművéről*. Nyíregyháza, 155–171.
- Csorba Sándor 2000: *Bessenyei György világa*. Budapest
- Kókay György 1983: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest
- Kókay György 2000: *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*. Budapest
- Kolár, Jaroslav–Husová, Marcella 1990: A Szent Tamásról szóló prédikáció Bessenyei fordítása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 528–538.
- Mályusz Elemér 1994: Bessenyei György múzsájáról, Grass Frigyeséről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 62–67.